

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2024, c. 10, s. 2: 875-897

Ezârika'nın İsti'râz Uygulaması ve Dârülharp Etkisi The Practice of Isti'râḍ by Azâriḳa and Impact of Dâr al-ḥarb

Yusuf SANSARKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD,
Asst. Prof., Kütahya Dumlupınar University,
Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects
yusuf.sansarkan@dpu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8010-4173

DOI: 10.47424/tasavvur.1553690

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Eylül / Spetember 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Sansarkan, Yusuf. "Ezârika'nın İsti'râz Uygulaması ve Dârülharp

Etkisi". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2024): 875-897.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1553690>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Tahkim hadisesinde çağrı Kur'an'a yapıldığı halde hakemliği iki insanın yapacağı anlaşılınca, Hâricî zihniyettekiler Allah'ın hükmünün uygulanmadığını savunmaya başlamıştır. Hz. Ali'ye tabi oldukları için hükmün uygulanmasını ondan isteyen Hâricîler, istediklerini alamayınca koparak ayrı bir grup kurmuştur. Hâricîler Allah'ın hükmünü kusursuz işlemek için çıktıkları yolda, kendileri gibi düşünmeyenlerin kanını helal saymıştır. 64/683 yılında, bir bölünme sonucu doğan Ezârika isimli Hâricî grup, yaşadıkları yerleri dârülislâm, Müslümanların yaşadığı diğer toprakları dârülharp kabul etmiş ve dârülharptekileri kim olduğuna bakmadan katletmiştir. Çalışmanın amacı, Ezârika'nın Müslümanlara yönelik eylemlerinde dârülharbin etkisine değinmektir. Erken dönemde Müslümanlara korku ve dehşet saçan zihniyetin yok olmaması ve günümüze kadar devam etmesi, konu üzerine yapılan çalışmaları önemli hale getirmektedir. Araştırma isti'râzın ne olduğu, nasıl uygulandığı ve dârülharple ilişkisi çerçevesinde, Muhakkime-i Ūlâ ve Ezârika örnekleriyle sınırlandırılmıştır. Araştırma, öldürme eğilimindeki Hâricîlerin ilk etapta insanların tahkime karşı olup olmadıklarını anlamak amacıyla sorguladığı ve karşı olmayanları öldürdüğü; Ezârika'nın kuruluşundan sonra ise kendi toprakları dışındaki yerleri dârülharp kabul ederek dışarıda kalanlardan güç yetirebildiğini sorgusuzca katlettiği sonuçlarına ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Hâricîlik, Ezârika, İsti'râz, Dârülharp.

Abstract

In the Tahkim case, when it was realized that two people would arbitrate despite the call made to the Qur'an, the Khâridjites started to argue that God's judgment was not applied. The Khâridjites, who demanded the implementation of the judgement from Ali due to their subordination/obedience, subsequently broke away when they were unable to achieve their desired outcome and formed a separate group. The Khâridjites deemed it acceptable to eliminate those who held opposing beliefs on the path they set out to make Allah's judgment. The Khâridji group called al-Azârîka, which was born in 64/683 as a result of a schism, designated their own territory as dâr al-Islâm and all other regions as dâr al-ḥarb and slaughtered those in dâr al-ḥarb regardless of their

identity. The objective of this study is to examine the influence of the *dār al-ḥarb* on the actions of the Khāridjites against Muslims. The persistence of the mentality, which spread fear and terror among Muslims in the early period, has not disappeared and continues to the present day. This makes the studies on the subject significant. The present study is confined to the examples of Muḥakkima al-ūlā and al-Azāriqa within the context of what *isti'rāḍ* is, how it is applied, and its relationship with the *dār al-ḥarb*. The study concludes that the Khāridjites with a propensity to kill initially sought to ascertain whether individuals were opposed to the Taḥkīm. Those who did not express such opposition were subjected to death. After the establishment of al-Azāriqa, they designated all territories apart from their own as *dār al-ḥarb* and were not hesitant to kill those who remained in these regions.

Keywords: History of Islamic Sects, Khāridjites, Azāriqa, *Isti'rāḍ*, *Dār al-ḥarb*.

Giriş

Sıffîn Savaşı Kur'an sayfalarının mızraklara asılmasıyla durdurulmuş ve sonucun hakemlik ile belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Hz. Ali'nin ordusunda daha sonra Hâricî olarak anılacak kesim, hakemliğin Kur'an'a göre değil de iki insan tarafından yapılacağını gördüğünde karara şiddetle tepki göstermiştir.¹ Tahkimi kabul etmek zorunda bırakılan Hz. Ali, zikredilen kesim tarafından hatalı, günahkâr, hatta kafir² sayılmıştır. Sıffîn dönüşü Hz. Ali'den ayrılarak Harûrâ'da bir araya gelen tahkim karşıtları, yeni bir grup oluşturduklarının farkına varmıştır. Hz. Ali'nin diyalog kurduğu Harûrâ ehli, tahkimden vazgeçtiğini zannederek ayrılıktan vazgeçmiş, onunla Kûfe'ye geri dönmüştür. Görüşme zamanı geldiğinde Hz. Ali'nin Ebû Musa el-Eş'arî'yi (ö. 42/662-63) hakemlik için Dûmetülcendel'e göndermesi, tahkimden vazgeçmediğinin anlaşılmasına neden olmuş ve grup bir daha ayrılma kararı almıştır. Kûfe ve Basra'dan ayrılarak Nehrevan'da bir araya gelen Hâricîler, yeni bir toplumun

¹ Hakem Olayı'yla ilgili bk. Ahmet Önkal, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem* 2 (2003), 33-68.

² İlk Hâricîler küfür ile sadece dinden çıkmayı değil, hata, küfran-ı nimet (nankörlük), dalalet, bid'at ve günahı kastetmiştir. Hz. Ali ve tahkimi kabul edenlere yönelik kullanımlarda bu durum geçerlidir. Detaylı bilgi için bk. Hakan Atalay, "İlk Hâricîlerde (Muhakkime-i Ūlâ) Tahkim - Tekfir İlişkisi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (30 Aralık 2022), 967.

temellerini atmaya başlamıştır. Onlara göre o günkü İslâm toplumunda varlığını sürdüren Hz. Ali ve Muaviye'ye tabi iki grup da küfre düşmüş, liderlerinin kararlarını, Allah'ın kararlarının üstünde tutar olmuştur. Bu durumda Allah'ın emriyle hareket eden ve onun hükmünü uygulamaya koyacak tek grup Nehrevan ehlidir.

Allah'ın hükmüyle hükmedilmesini sağlayacak bu yeni grup, dışarıda kalan herkesi öteki kabul etmiştir. Tahkimin kabulünü ve onu kabul eden Hz. Ali'ye tabiiyeti, öteki olup olmamanın ölçüsü sayan ilk Hâricîler, Müslümanların hangi kategoride değerlendirilmesi gerektiğini bir sorgulama ile belirlemeye çalışmıştır. İsti'râz adı verilen bu sorgulamanın sonucunda, bazı Hâricîler tarafından sorgulanan kişilerin öldürülmesi, isti'râzın öldürmeyle anılmasına neden olmuştur. Ezârika'nın Hâricî birlikten ayrılıp hâkim olduğu bölgeyi dârülislâm, diğer diyarları dârülharp kabul etmesinden sonra, dârülharpteki Müslümanları fırsat bulduğu biçimde öldürmesi, daha önce öldürme ile anılan isti'râzın tamamen öldürme anlamına evrilmesine yol açmıştır. Ezârika, ilk Hâricîlerin sorgulayarak kişiyi tanıma çabasına ihtiyaç duymamış, dârülharpteki her Müslümanı potansiyel hedef kabul etmiştir. Böylece dârülharp-dârülislam ayrılığı, Ezârika'nın Müslümanlara isti'râz uygulamasına dayanak oluşturmuştur.

Araştırma isti'râz kavramının, Hâricîlerin kullanımı perspektifinde tanımlanmasıyla başlamaktadır. İsti'râzın uygulanmasına dair örneklerle devam eden çalışma, Hâricîlerin bir kısmının bilinç altında oluşan dârülharp algısının pratiğe dökülmesi sonucu, onu katliamlarına nasıl dayanak ettiklerini tahlil etmekte ve Ezârika'nın sorgulamayı bırakarak dârülharp üzerinden Müslümanları kadın-erkek ayırt etmeksizin öldürmesinin analiziyle tamamlanmaktadır. Ansiklopedi maddeleri³ ve isti'râzı ideolojik öldürme çerçevesinde ele alan bir makale⁴ dışında, çağdaş literatürde konunun işlenmediğine şahit olunmaktadır. Müslümanların birbirlerini küfürle itham ederek katletmesine yönelik zihniyetin tarih sahnesinde tekrar tekrar sergilendiği, günümüzde de benzer eylemlerin uygulandığı göz önüne alındığında, isti'râz bahsinin işlenmesinin

³ Ch. Pellat, "İsti'râd", *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)* (Brill, 24 Nisan 2012); Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2001, 23/374.

⁴ Leith Mzahim Khudhyer, "Mefhûmü'l-isti'râz (el-Katlü'l-ideoloji) 'inde'l-Havâricî'l-müte-kaddimîn", *Mecelletü'l-Hukûk ve'l-'ulûmî's-Siyasiyye* 14 (2017), 148-168.

önemi gün yüzüne çıkmaktadır. Bu bağlamda araştırma, erken dönemde teşekkül eden bir mezhebin, insanları fırsat bulduğu yönden öldürmek anlamına gelen isti'râzı dârülharp çerçevesinde uyguladığını açıklamaya çalışarak alana katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. İsti'râzın Tanımı

Arapça bir kelime olan isti'râz "arz" (عرض) kökünden türetilmektedir. Ayn (ع), ra (ر) ve dâd (ض) harflerinden meydana gelen kelime, Arapça'da birden fazla anlamı ihtiva etmektedir. "Arz" (عرض) veya "urz" (عَرْض) olarak telaffuz edilen kelime bir şeyin eni, mal, gösterme, sunma, yan, kenar, orta, denetleme, gözden geçirme, genişlik gibi çok sayıda farklı anlamlara gelmektedir.⁵ Bununla birlikte İbn Fâris, söz konusu kelimenin esasında "boy"un zıttı olan "en" anlamına geldiğini belirtmektedir.⁶

İsti'râz (استعراض), "arz" kelimesinin istif'âl babındaki halidir ve temel anlamıyla "birinden, onda olan şeyi ortaya dökmesini istemek" anlamına gelmektedir.⁷ Bu anlamının yanında klasik kaynaklarda çoğunlukla öldürme anlamında kullanılan kelime, kontrol/tetkik ve askerleri teftiş etmek anlamlarında da kullanılmıştır. Örneğin satın alınmak istenen bir cariyenin durumunu öğrenmek/kontrol etmek⁸ ve komutanın askerlerini teftiş etmesi⁹ anlamında isti'râz tabiri kullanılmıştır.

İsti'râzın öldürme anlamına yakından bakıldığında bazı müelliflerin kelimeyi Hâricilerle özdeşleştirdiğine şahit olunmaktadır. Bazı Arapça sözlükler, isti'râz kelimesine değinirken doğrudan "Hâriciler insanlara isti'râz

⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru Sadr, 1414), 7/165; Anonim, *Mu'cemü'l-vasît* (Kâhire: Mecme'ü'l-Lugati'l-Arabiyya, 1972), 2/593-594.

⁶ Ebü'l-Hüseyn İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dârü'l-Fikr, 1979), 4/269.

⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/170; Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu tâci'l-lüga ve sihâhi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed b. Abdülgaffûr Attâr (Beirut: Dârü'l-İlm Li'l-Melâyîn, 1987), 3/1090.

⁸ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1967), 5/191; Ebû Ömer Şihâbüddin İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404), 7/62.

⁹ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil f't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 7/120.

uyguluyor." (استعرض الخوارج الناس) ifadesiyle kelimeye yer vermekte ve kelimenin "Hâricilerin kim olduğuna bakmadan insanları öldürmesi" veya "Hâricilerin bulduğunu öldürmesi" anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁰ Kelimenin sorgulamaktan öldürme anlamına Hâriciler sebebiyle mi geldiği, yoksa temelinde bu anlamı taşıyıp taşımadığı tartışmalıdır. *Tehzîbü'l-luga*'da isti'râzın kökünde bulunan "urz" kelimesine dayanarak kelimenin aslında böyle bir anlama geldiği de savunulmaktadır. Buna göre "kenar" ve "yan" anlamına gelen "urz"dan türeyen isti'râz, düşmanları imkân bulunan yönden, güç yetirilebildiği şekilde öldürmek anlamına gelmektedir.¹¹ Buna karşılık Watt, isti'râz kelimesinin anlamının sorgulamak olduğunu, ancak sonradan düşmanları öldürme anlamına doğru evrildiğini iddia etmektedir.¹²

Watt'ın iddiasını açmak gerekirse temelde sorgulamak anlamına gelen isti'râz, öldürme ile iç içe kullanılmaya başlamadan önce, sorgulamaların çoğu ölümle bittiğinden, sorgulayıp öldürmek anlamında kullanılmış olmalıdır. Sonraki başlıkta görüleceği üzere Nehrevan'daki birliğe katılmak üzere Basra'dan gelen bir grup, yolda karşılaştığı Abdullah b. Habbâb b. Eret'i önce sorgulamış, sonra öldürmüştür. Yapılan sorgulamadaki can alıcı soru, sorgulanan kişinin Hz. Ali hakkındaki görüşüdür. Watt'ın iddiası doğruysa, yani başlarda sorgulama anlamına gelen kelime sonradan öldürme anlamı kazandıysa, söz konusu sorgulayıp öldürme eylemlerinden çokça yaşanmış olmalıdır. Belki de bir süre sonra "Hâriciler insanları sorguluyor." (استعرض الخوارج الناس) ifadesi, insanları öldürdükleri şeklinde anlaşılmıştır. Yani sorgulanan bir kimsenin öldürülmesi, sorgulama ifadesinin zihinlerde öldürme ile eşleştirilmesine yol açmış olmalıdır.

İsti'râz öldürmeye işaret ettiğinde, özellikle çocukların katlinin caiz olduğuna yönelik ifadelerde daha çok Ezârika ile kullanılmıştır.¹³ Bunun yanında

¹⁰ Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Mu'cemu dîvânî'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer (Kâhire: Müessesetu Dârî'ş-Şa'b, 2003), 2/432; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 4/273.

¹¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed İvaz Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 1/291.

¹² W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ke-tebe Yayınları, 2021), 49.

¹³ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Ensâbü'l-l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkeli (Dârü'l-Fikr, 1997), 7/144.

öldürme ya da sonunu düşünmeden savaşa atılma ve düşmanları yok etme anlamında, Hâricî bağlamı dışında kullanıldığına rastlanmaktadır. Örneğin Ebû İshâk el-Fezârî'nin (ö. 188/804) eserinde, zikredilen anlamda bir kullanım vardır. Rivayete göre Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in şehit düştüğünü sanan Müslümanların panik yaptığını gören bir sahâbî, önce onları cesaretlendiren bir konuşma yapmış, ardından müşriklere kılıcıyla saldırmıştır (استعرض المشركين بالسيف).¹⁴ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Zübeyr b. Avvâm'ın faziletlerini anlattığı bir rivayette benzer bir kullanım bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in hayatını kaybettiğine dair söylentiler üzerine Zübeyr kılıcını alıp evden çıkmıştır. Onu gören Hz. Peygamber ne yaptığını sorunca öldüğünü sandığını söylemiştir. "Ne yapacaktın?" diye soran Hz. Peygamber'e Zübeyr "Vallahi Mekkelileri öldürmek/yok etmek istedim." (أردت والله ان أستعرض اهل مكة) şeklinde cevap vermiştir.¹⁵

Zikredilen örneklerden de anlaşılabilirdi üzere isti'râzın öldürmeyle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Anlamın kelimenin özünde bulunması ya da Hâricîlerin yoğun kullanımı sonrası bu yönde bir kaymaya uğraması, sonucu değiştirmemektedir. Kaynaklar, Ezârika'nın kim olduğuna bakmadan kendilerinden olmayanları acımasızca katlettiğini nakletmekte ve bu katilleri isti'râz adıyla aktarmaktadır.

2. Ezârika'nın İsti'râz Uygulaması

Sıffîn Savaşı'nda, sonucun hakemlere bırakılması kararlaştırıldıktan sonra Hz. Ali'nin ordusunda bölünme baş gösterdi. Daha sonra kendilerine Hâricî denilecek kesim Allah'ın hüküm verdiği bir konuda hakemlerin, diğer bir ifadeyle insanların hüküm vermesine karşı çıkmaktaydı. Hz. Ali ve ordusu bu hal üzere Kûfe'ye döndüğünde, tahkimin kabulü nedeniyle ona karşı tavır alanlar ondan ayrılıp, Kûfe'ye yakın bir yer olan Harûrâ'da toplandı. Hz. Ali onları birlik olmaya çağırarak ve Kûfe'ye geri döndürmek amacıyla önce Abdullah b. Abbas'ı (ö. 68/687-688) gönderdi. Sonuç alamayınca bizzat kendisi onlarla görüştü. Yapılan görüşme neticesinde Hz. Ali'yi yanlış anlayarak tahkimden

¹⁴ Ebû İshâk el-Fezârî, *es-Siyer li Ebî İshâk el-Fezârî*, thk. Farûk Hammâde (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 214.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 2/733.

vazgeçtiğini sanan Harûrâ ehli ayrılıktan vazgeçip Kûfe'ye döndü. Bunlar olurken hakemlerin görüşmesi karara bağlanmıştı ancak henüz buluşma gerçekleşmemişti. Hz. Ali Ebû Musa el-Eş'arî'yi Amr b. As'la görüşmek üzere Dûmetül-cendel'e gönderince yanlış anlaşılmanın farkına varan tahkim karşıtları, Hz. Ali'den ayrılarak Nehrevan'da bir araya geldi.¹⁶

Tahkim karşıtlarının bu ikinci ayrılığını öncekinden farklı kılan özelliklerinden biri, Harûrâ gibi yakın bir yere değil, Kûfe'ye dört gün mesafedeki Nehrevan'a gitmiş olmalarıdır. Hz. Ali'nin onlarla tartışması ve ortaya koyduğu deliller ikna olmalarına yetmemiştir. İlk Hâricîler kabul edilen Muhakkime-i Ûla'nın Kûfe'den ayrılmasının sebebi, Hz. Ali'ye artık kafir gözüyle bakmaları neticesinde onun hâkim olduğu toprakların İslâm yurdu olmadığına inanmalarıdır. Onlara göre Muaviye'nin yönettiği yerler gibi, Hz. Ali'nin yönettiği yerler de artık dârülharptir. Eğer imkân varsa dârülharpte durmamak ve hicret etmek zorunludur. Kanaatimizce Nehrevan'a gidişin arkasındaki temel sebep veya dayanak budur.

Kûfe ve Basra'dan ayrılarak Nehrevan'a gelen tahkim karşıtları, yeni bir grup oluşturmaya başlasa da henüz zararlı bir topluluk olarak algılanmamaktaydı. Onlara halkın veya Hz. Ali'nin bakışını değiştiren olay, Abdullah b. Habbâb b. Eret'i katletmeleri idi. Nehrevan'da kurulacak yeni oluşuma katılmak üzere Basra'dan yola çıkan bir grup, yolda insanları sorgulamaya başladı. Grubun yakınından, eşek üstünde, hamile karısıyla birlikte bir adam geçiyordu. Onu çağırıp tanımak için sorular sordular. Abdullah b. Habbâb b. Eret olduğunu öğrendikleri bu kişiye, onu korkutup korkutmadıklarını sorduklarında Abdullah onlardan korktuğunu ifade etti. Onu sakinleştirip korkmasına gerek olmadığını söyledikten sonra ondan, babası Habbâb b. Eret'in Hz. Peygamber'den duyduklarını anlatmasını istediler. Bu istek üzerine Abdullah babasından duyduğu şu hadisi okudu: "Babam Hz. Peygamber'den şöyle rivayet etti: Bir fitne olacak, insan bedeni nasıl ölüyorsa kalbi de ölecek. Kişi mümin yatacak kafir kalkacak, kafir kalkacak mümin yatacak."¹⁷ Sorulara devam eden

¹⁶ Ebü'l-Fida' İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1988), 7/315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/687.

¹⁷ Bu hadisin daha kısa bir varyantı İbn Mâce'de geçmektedir. Hadis "Bir fitne olacak, Allah'ın ilimle dirilttiği hariç kişi mümin sabahlayacak kafir geceleyecek." (*ستكون فتن، يصبح (الرجل فيها مؤمنا ويمسي كافرا، إلا من أحياء الله بالعلم*) şeklinde dir.

Hâricî grup Hz. Ebubekir ve Ömer'in durumunu sorduklarında Abdullah ikisi hakkında da iyi konuştu. Hz. Osman'ın ilk yılları ve son dönemi hakkındaki fikirlerini öğrenmek istediklerinde Abdullah, her iki dönemde de haklı olduğunu ve uygulamalarının doğru olduğunu söyledi. Aynı şekilde Hz. Ali'nin tahkimden önceki ve sonraki durumunu sordular. Abdullah: "O Allah'ı sizden iyi biliyor. Dininde en takvalı kişi ve en zeki insandır." şeklinde cevap verdi. Aldıkları cevaptan hoşlanmayan Hâricîler "Sen hevaya uyuyorsun, insanların amellerine değil isimlerine bakıyorsun. Seni daha önce kimseyi öldürmediğimiz gibi öldüreceğiz." dediler.¹⁸

Devamında Abdullah b. Habbâb b. Eret ve hamile karısının vahşice öldürüldüğü anlatılmaktadır.¹⁹ Eğer olay doğruysa Basra'dan gelen grubun Abdullah'ın imanını, Hz. Osman ve Hz. Ali üzerinden sorgulamaya çalıştığı, onun ise korkmasına rağmen geri adım atmadığı anlaşılmaktadır. Abdullah'ın ilk karşılaşmada onlardan korkması, grubun düzensiz ve korku verici şekilde hareket ettiğini göstermektedir. Buna karşılık kaynaklarda geçen diyalogdan anlaşıldığı kadarıyla Hakem Olay'ından pişmanlık, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devrine özlem duydukları ve dindar oldukları anlaşılmaktadır. Olayın sonucunu trajik hale getiren ise kendileri gibi düşünmeyenlere yaşam hakkı tanımamalarıdır. Abdullah'a babası sebebiyle saygı duysalar bile Hz. Osman ve Hz. Ali'nin kafir olduğunu ikrar etmemesi, grubun onu kafir saymasını ve ölmesinin gerektiğini düşünmesine yol açmıştır.

Yukarıdaki olay, muhtemelen çalışmanın konusunu teşkil eden isti'râzın ilk uygulamasıdır. İşledikleri bu katil sebebiyle insanlar korkuya kapılmış, aynı şeyin başlarına gelmesinden korkarak Hz. Ali'den bir çare bekler duruma gelmiştir. Hz. Ali onlara bir elçi göndermiş ancak grup elçiyi de öldürmüştür.²⁰

İbn Mâce, "Sünenü İbn Mâce", *Mevsû'atü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-sitte*, nşr. Sâlih b. Abdilazîz b. Muhammed b. İbrâhîm Âlü's-Şeyh (Riyad: Dârü's-Selâm, 2008), Fiten, 9.

¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 3/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/691.

¹⁹ Olayın detaylı anlatımı için bk. Sayın Dalkıran, "Hâricîlerin 'el-Emru bî'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Anî'l-Münker' Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (17 Şubat 2010), 209.

²⁰ Hz. Ali Nehrevan ehli ile savaşmak istememektedir ancak Mis'ar b. Fedekî (ö.) komutasındaki grubun Abdullah b. Habbâb b. Eret'i vahşice katletmesi ona başka çare bırakmamıştır. Bk. Sadi Ölmez, "Hâricîliğin Ortaya Çıkışı ve İbâzî Anlayışında Hâricîlik Yorumu", *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (31 Aralık 2022), 101-102.

Bunun üzerine Hz. Ali üzerlerine yürümüş ve onları dağıtmıştır. Hz. Ali'nin çabalarıyla dört bin kişilik grubun çoğunluğu davalarından vazgeçerek Nehrevan'dan ayrılmış, geriye yaklaşık bin sekiz yüz kişi kalmıştır.²¹ Geriye kalanlar Hz. Ali'nin çabalarına rağmen barışmaya ve onu tekrar lider kabul etmeye yanaşmamış, Abdullah ve elçinin kâtillerini teslim etmeyi reddetmiş ve olayı grup olarak üstlenme yoluna gitmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali'nin ordusu ilk Hâricîleri, diğer bir ifadeyle Muhakkime-i Ūlâ'yı, tabiri caizse, kılıçtan geçirmiştir.²²

Ayrışık bir yapıdan müteşekkil Muhakkime-i Ūlâ içinde Hz. Ali ve ondan razı olan herkesin öldürülmesi gerektiğine inananların olması muhtemeldir. Bu fikirde olanlar Abdullah b. Habbâb b. Eret ve Hz. Ali'nin gönderdiği elçiyi öldürmeyi, inançlarının bir gereği olarak, Allah'ın hükmünü uygulamak şeklinde telakki etmiş olmalıdır. Hz. Ali üzerlerine yürüyüp topluluklarını etkisiz hale getirdikten sonra bile ellerindeki imkân nispetinde öldürmekten geri durmayacakları, Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. Âs'ın öldürülmesini hedeflemelerinden anlaşılabilir. Son iki isimde netice alamaları da İslâm devletinin halifesini katletmeyi başarmışlardır. Halifeyi katletmeleri onların şahıs ayırmadıklarının bir göstergesidir. Öte yandan Hz. Ali'yi öldürmeleri Nehrevan'ın intikamı ve ölenlerin ardından hissettikleri umutsuzluk şeklinde anlatılsa da²³ Muaviye ve Amr b. As'ı da öldürmek üzere yola çıkmaları, amaçlarının sadece intikam olmadığını göstermektedir. Kûfe'den ayrılırken niyetleri Allah'ın hükmünü hâkim kılmak olan Hâricîler; muhtemelen Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'ı öldürerek fitneyi, çok başlılığı ve huzursuzluğu bitireceklerini düşünmüştür.

İstî'râz uygulaması Nehrevan ehli ile sınırlı kalmamış, sonraki süreçte Hâricîler arasında uygulanmaya devam etmiş ve onlarla anılan bir uygulama haline gelmiştir. Tarih kitapları önemli Hâricîlerden bahsettiğinde, istî'râzı kabul edip etmediklerini zikrederek bahsettikleri kişileri buna göre konumlandırmıştır. Örneğin Hâricîlerin önemli isimlerinden biri olan Ebû Bilal Mirdâs b. Ūdeyye (ö. 61/681) istî'râza karşı olmakla vasıflandırılmış²⁴ ancak onun yolunu takip ettiğini savunan Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685), istî'râzın uygulayıcısı olarak

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 2/695.

²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/318-320.

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/544.

²⁴ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 5/238.

tanıtılmıştır.²⁵ Özellikle Nâfi' b. Ezrak ve adına nispetle anılan Ezârika, isti'râz denince akla gelen ilk oluşumdur.²⁶

Nâfi' b. Ezrak'ın ön plana çıkışı, Emevîlerin zayıfladığı ve Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 73/692) halifelliğini ilan ettiği döneme denk gelmektedir. Abdullah b. Zübeyr Emevîlere karşı mücadele ederken onun yanında savaşan Hâricîler, İbn Zübeyr'in Mekke'yi ele geçirip devletini kurmasından sonra aynı fikirde olmadıklarını anlamış ve ondan ayrılarak kendi yollarını çizmeye karar vermiştir (64/683).²⁷ Bu sırada Nâfi' b. Ezrak, kendi aralarında anlaşmazlığa düşen Hâricî topluluğun içinden sıyrılarak müstakil grubunu oluşturmuş ve binlerce insanı peşine takmayı başarmıştır. Nâfi' in çıkış noktası, küfrün haki-miyetinde durmanın caiz olmadığı ve cihada gitmenin zorunlu olduğudur. Bu konuda ona katılmayanları tekfir eden Nâfi' in etrafında toplananlar Ezârika adıyla tarihte kanlı bir iz bırakmıştır. Nâfi', kendi grubunu döneminin en kalabalık ve etkin Hâricî oluşumu haline getirmeye muvaffak olmuştur. Abdullah b. İbâz ve Abdullah b. Asfar (ö. 1./7. yüzyıl sonları) gibi Hâricî ileri gelenlerini tekfir eden, kestiklerini yemeyi ve onlarla evlenmeyi yasaklayan Nâfi' b. Ezrak, diğerlerine nazaran daha güçlü bir mezhep kurmayı başarmıştır.²⁸

Ezârika'yı adı geçen diğer liderlerin gruplarından ayıran, Müslümanlara karşı daha sert bir tutum takınmasıdır. Büyük günah işleyen herkesi kafir statüsünde gören Nâfi' b. Ezrak'ın takipçileri, fırsat buldukları kişiyi, kim olduğuna aldırış etmeden katletmiştir. Onlara göre büyük günah işleyen kişi iman dairesinin dışına çıktığı için öldürülmeyi hak etmektedir. Hâricî topluluklarından ayrılan ilk kol hüviyetinde olan Ezârika'nın kurucusu Nâfi' b. Ezrak, kolun görüşlerinin sistemleştiricisi konumundadır. Kısa bir süre liderlik yapmasına rağmen savunduğu görüşleri uygulamaktan geri durmayan Nâfi', fikirlerini pratikte uygulamış, müşrik veya kafir kabul ettiği Müslümanları öldürmekten çekinmemiştir.²⁹

²⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter (Mansure: Dârü'l-Farûk, 2021), 87; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed (Beirut: Darü'l-Kütübî'i-İlmiyye, 2013), 1/115.

²⁶ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 69.

²⁷ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 5/566.

²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/255-256.

²⁹ Yıldız, *Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 118.

Nâfi' b. Ezrak'ın isyanını başlatmasından öncesine denk gelen bir olay, Nâfi' ile bağlantısı açısından Ezârika'nın isti'râz uygulamasına örnek sayılabilir. Urve b. Üdeyye³⁰ öldürüldükten sonra Ebü'l-Vâzi' er-Râsibî adlı bir şahıs, Nâfi' b. Ezrak'a gelerek onun zulme karşı ayaklanması gerektiğini söyler. Nâfi', ona katıldığını ancak uygun zamanı kolladığını ifade edince Ebü'l-Vâzi' daha fazla beklemeyi uygun görmez, gidip bir kılıç alır ve onu biletmeye götürür. Kılıcı bileyen şahıs Hâricîler hakkında kötü konuşunca Ebü'l-Vâzi' bilettiği kılıcı elinden alır ve onu öldürür. Etraftakiler ona durdurmaya çalışınca onlara da saldırır.³¹ Bu rivayet, bir kesim Hâricî'nin toplum içinde yaşamaya tahammül edemediğini ve Abdullah b. Zübeyr'in onlarla aynı görüşü paylaşmadığını öğrendiklerinden beri ayaklanmak için fırsat kolladıklarını göstermektedir. Muhtemelen bu zaman zarfında liderlik konumunda bulunan Nâfi' b. Ezrak ve onun gibi ileri gelenler, zikredilen düşüncelere sahip insanlar tarafından, Ebü'l-Vâzi'in harekete geçme isteğine benzer isteklerle baskı altına alınmıştır. Adı geçen olaya değinen Wellhausen'e göre Ebü'l-Vâzi'in bu davranışı, ilerleyen süreçte harekete geçecek olan Nâfi' b. Ezrak'a hangi yöntemi kullanması gerektiğine dair fikir vermiştir.³²

Ezârika'nın ayrılmasından önce gerçekleşen yukarıdaki olay, Hâricîler arasında öldürmeye meyilli kişilerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan ayrıldıktan sonra Nâfi' b. Ezrak ve tabileri, hedef kendileri dışındaki Müslümanlar olunca öldürmekte sınır tanımamıştır. Tarih kitapları genel olarak onların çokça öldürdüklerini, isti'râz uyguladıklarını bildirmekle yetinmektedir. Bunun yanında detaylı münferit örneklerle ulaşmak mümkündür. Bunlardan biri Ubâde b. Kurt adındaki bir Müslüman'ı öldürmeleridir. Ubâde fetihlere asker olarak katılıp uzun yıllar merkezden uzakta kalan bir savaşıdır. Savaştan döndüğünde Ezârika'nın hâkim olduğu bir konumdan geçerken, ezana icabet etmek amacıyla mescidin yolunu tutar. Mescide doğru gittiğini gören Hâricîler "Nereye gidiyorsun ey Allah'ın düşmanı?" diyerek onun engeller. Ubâde "Siz de kimsiniz kardeşler?" şeklinde soruya soruyla karşılık verince

³⁰ Hâricîlerin ileri gelenlerinden ve Mirdâs b. Üdeyye'nin kardeşi. Taberî'ye göre 58 yılında Ubeydullah b. Ziyad tarafından öldürülmüştür. Bk. Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 5/312.

³¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/421-422.

³² Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 43.

"Sen ancak şeytanla kardeş olabilirsin, seni öldüreceğiz." derler. Müslüman olduklarını bilen Ubâde, onu öldürme gerekçelerini anlamaya çalışarak "Rasûlullah'ın benden razı olduğu bir konuda siz neden benden razı olmuyorsunuz?" diyerek onları düşünmeye sevk etmeye çalışır. Hâricîler ne demek istediğini sorunca Ubâde "Ben kafirdim, kelime-i şehadet getirdim o beni kendi halime bıraktı." diye durumu onlara açıklar ancak bu cevap Hâricîleri tatmin etmez ve Ubâde b. Kurt, Hâricî eliyle ölmekten kurtulamaz.³³

Ümmü Hafs bnt. Münzir b. Cârûd adındaki bir kadın, Ezârika'nın kadın-erkek, soylu veya köle fark etmeksizin Müslümanları öldürdüklerine dair örnek olabilir. Horasan valisi Mühelleb (ö. 82/702), kardeşi Abdülaziz'i, Katarî b. Fücâe (ö. 78/697) idaresinde Ezrakîlerle savaşmak üzere görevlendirir. Katarî'nin ordusu, Abdülaziz'in ordusunu kuşatır ve Abdülaziz'e tabi birlikler yenilir. Abdülaziz mağlup olunca karısı Ümmü Hafs bnt. Münzir esir düşer. Soylu bir kadın olduğu için Ezrakî grup arasında Ümmü Hafs için bir rekabet başlar. Onu kendilerine cariye olarak almak için açık arttırmaya girişirler. Açık arttırma beş yüz dirhemden başlar. Ümmü Hafs için ödenen bedel yetmiş bin dirheme kadar çıkar. Bunu gören Katarî b. Fücâe durumdan rahatsız olur ve "Muhacir bir Müslümanın yetmiş bin dirheme sahip olması uygun değildir." diyerek bunu belli eder. Kadın için harcanan çaba ve Katarî'nin bu sözü üzerine Ezrakîlerin ileri gelenlerinden biri, Ümmü Hafs'ı bir kılıç darbesiyle öldürür. Katarî neden böyle bir şey yaptığını sorunca, onun toplum arasında fitneye sebebiyet vermesinden korktuğunu ifade eder. Grubun lideri Katarî b. Fücâe, adamı yaptığından dolayı tebrik eder.³⁴

Siyasi olaylarla bağlantılı olarak ortaya çıkmasına rağmen Hâricîlerin itikad-siyaset ayırımına gitmedikleri, olaylara yaklaşımlarının itikadi olduğu bilinmektedir. Bazı Hâricî grupların insanları öldürmesi, kadın çocuk ayırmadan Müslümanları katletmesi, karizmatik bir liderin peşinden koşarak onun her dediğini yapma gibi siyasi içerikli olmaktan ziyade, inanç gereği yapılan itikadi sebeplere dayanmaktadır. Hâricîlerin çok Kur'an okudukları ve nassa körü körüne bağlı oldukları da göz önüne alındığında yaptıkları bu katliamlara nistan

³³ Ebü'l-Fida' İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *Câmi'ü'l-mesânîd ve's-sünen*, thk. Abdülmelik b. Abdullah ed-Dehiş (Beyrut: Dâru Huder, 1998), 4/622; İbrahim b. Mûsa eş-Sâtibî, *el-İ'tisâm*, thk. Süleyman b. 'iyd el-Hilâlî (Suudi Arabistan: Dâru İbn Affân, 1992), 2/727.

³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-İ-esrâf*, 7/415.

bir dayanak bulmuş olmaları gerekmektedir. Mürtekeb-i kebirenin ölümü hak ettiğini savunmaları, onlara kebre sahibini öldürme ruhsatı vermemektedir. İmamı ve diğer Müslümanları devre dışı bırakarak günaha bulaşanları rahatlıkla öldürebilmeleri için kendilerini İslâm toplumundan ayırmaları gerekmektedir. Bunun en kolay yolu, İslâm topraklarını dârülharp kabul etmektir. Böylece bu topraklarda yaşayıp kendine Müslüman diyen herkes potansiyel hedef haline gelecektir.

3. Dârülharp Algısının İsti'râz Uygulamasındaki Etkisi

Dâr (دار) kapsayıcı bir biçimde yerleşim birimi; daha dar kullanımlarla ev, memleket, şehir, kabile gibi anlamlara gelmektedir. Kelimeye İslâm ve İslâm karşıtı bir ifade eklenerek oluşturulan dârülslâm, dârülhicre,³⁵ dârülharp, dârülküfür gibi terimler Müslümanların hakimiyetindeki veya Müslümanlara düşman olanların ellerindeki toprakları tarif etmektedir.³⁶ Çalışmada konu edilen dârülharp, kafir bir yöneticinin yönettiği ülkeye işaret etmektedir.³⁷ Bir yerin dârülharp sayılması için Müslümanlar tarafından yönetilmemesi ve İslâm hukukunun orada icra edilmemesi gerekmektedir.³⁸ İslâm Hukukuna göre kendileriyle anlaşma yapılmış küfür diyarları dışındaki dârülharp sayılan yerler ile savaş halinde olduğu varsayılmıştır. Ancak bu, Müslüman olmayan herkesin öldürülmesi amacıyla değildir.³⁹ Henüz bu görüşlerin olgunlaşmadığı bir dönemde faaliyete geçen Ezrakiler de uygulamayı benzer şekilde yapmış, Müslüman olmayanları değil, Müslümanım diyenleri öldürme yoluna gitmiştir. Onlara göre sadece tahkimi kabul eden Hz. Ali değil, ondan razı olan herkes

³⁵ Hâricîlerin dârülhicre konusundaki görüşleri için bk. Ali Avcu, "Dâr Al-Hijra İn Khâriji and Ismâ'ili Thought", *İlahiyat Studies* 2/2 (Summer/Fall 2011), 170.

³⁶ Mecdüddîn el-Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 393; Anonim, *Mu'cemü'l-vasîf*, 1/303.

³⁷ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürril-muhtâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 6/275; Muammer Arangül, "Fıkıh Literatüründe Klasik Ülke Terminolojisi ve Güncel Değeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (31 Ağustos 2017), 8.

³⁸ Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Dârülslâm, Dârulharb* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 82.

³⁹ Ahmet Özdemir, "Fıkıh Mezheplerinin Dârü'l-Harb ile İlişkilerde Savaşı Esas Almalarının Sebepleri ve Günümüz Açısından Tahlili", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (01 Mart 2013), 114.

kafirdir. Yöneticiler ve halk kafir olduktan sonra İslâm hukukunun icra edilip edilmemesi konusu ikinci plana düşmektedir. Asıl olan imandır ve büyük günah işleyen hiç kimsede iman yoktur.⁴⁰ Hz. Ali'yi ve halkı kafir, hatta zalim gördükleri tarih metinlerine yansımıştır. Nehrevan'a gidişlerini de İslâm'ın doğru yaşanması için zalimlerden kaçış, diğer bir ifadeyle hicret olarak nitelen-dirmişlerdir.

Nehrevan ayrılığının fitilini ateşleyen olay olarak Ebu Musa el-Eş'arî'nin Dûmetülcendel'e gönderilmesi, tahkim karşıtlarının Hz. Ali'ye gidip onu uyar-masına sebep olmuştur. Uyarıyı yaparak Hz. Ali'den tövbe etmesini isteyen Hâricî ileri gelenleri Zür'a b. Burc ve Hurkûs b. Zühayr'dir. Hz. Ali Sıffin'de bir anlaşmanın imzalandığını, bunun söz anlamına geldiğini ve verilen sözün tutulmasının gerekliliğini bildirmesine rağmen buna şiddetle karşı çıkan ikili, yüksek sesle "Hüküm ancak Allah'ındır." şeklinde slogan atarak oradan ayrılmıştır.⁴¹ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla bundan sonraki süreçte Hz. Ali, ona tabi olanlar ve tahkime karşı olanlar arasında birtakım atışmalar yaşanmıştır. İki grup Hz. Ali'nin idaresi altında bir arada yaşamaya devam etmiş ancak zihinsel bölünmüşlük, iki farklı grubun birbirine tahammül edemeyecek seviyeye gelmesine yol açmıştır. Kaynaklarda detaylara yer verilmesi de bu süre zarfındaki atışmalar hakkındaki birkaç rivayet, Hâricîlerin Kûfe'de huzursuzluğa neden olduğunu göstermektedir.

Tahkim karşıtları, sloganları olan "Hüküm ancak Allah'ındır!" (لا حكم إلا لله) ifadesini, zikredilen süreçte, diğer insanları rahatsız edecek şekilde kullanmaya başlamıştır. Bir gün Hz. Ali hutbe okurken tahkim karşıtı bazı insanlar yine sloganlarını haykırınca Hz. Ali tekbir getirerek "Kendisiyle batıl talep edilen hak söz! Eğer susarlarsa görmezden geliriz. Konuşurlarsa tartışırız. Bize karşı çıkarlarsa onlarla savaşırız." demiştir. Bunun üzerine tahkim karşıtlarından Yezid b. Âsım "Ey Ali! Sen bizi ölümle mi korkutuyorsun?" şeklinde cevap vererek, hak bildikleri yolda mücadeleden çekinmeyeceklerinin sinyalini vermiştir. Bu olayın benzeri bir kez daha yaşanmış, Hz. Ali bu kez onlara karşı üç

⁴⁰ Hâricîlik iman merkezli değil küfür merkezli bir oluşumdur. Yani "kişi nasıl mümin olur", "mümin olmanın şartları nedir" gibi sorulardan ziyade "kişi nasıl kafir olur" ve "kafir kimdir" gibi sorularla mesele yaklaşmaktadır. Bk. Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 41-43.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/685.

şey sıralamıştır: "Sizi mescitlerden menetmeyeceğiz, gelirlerden hakkınızı vereceğiz ve siz başlatmadıkça sizinle savaşmayacağız."⁴² Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Kûfe'de tam bölünme gerçekleşmiş ve iki grup birbirine öteki gözüyle bakmaya başlamıştır. Hâricîlerin Hz. Ali'nin yüzüne "sen kafir oldun" demelerine karşılık Hz. Ali onları Müslüman kabul etmiş ve onlara karşı bir şidet eylemine girişmemiştir.

Hakemlerin görüştüğü süre zarfında Kûfe'deki Hâricîlerin gözüyle olaya bakıldığında kendilerini baskı altında hissettikleri görülmektedir. Abdullah b. Vehb er-Râsıbî'nin evinde yaptıkları toplantıda "Bizi halkı zalim olan bu belde-den çıkararak bir dağa ya da bu bid'atin olmadığı bir beldeye götürün." şeklinde birbirlerinden talepte bulunmuşlardır.⁴³ Bu ifadelerinden, Kûfe'nin topluca İslâm'dan uzaklaştığını, Hz. Ali'nin yönetimi altında bir küfür diyarında mahsur kaldıklarını hissettikleri anlaşılmaktadır. Yukarıdaki rivayetin devamında aralarından birini lider seçmeye çalıştıkları ancak kimsenin buna yanaşmadığı yazmaktadır. Buna bakıldığında ayrılmaya çalışmalarının arkasında makam hırsı veya dünyevî istekler olmadığı anlaşılabilir.⁴⁴ Kendi bakış açılarından Hz. Ali'yi ve halkı kafir, buldukları beldeyi dârülharp görmeleri, onların yeni bir yapılanma arayışı içine girmelerine neden olmuştur. Nitekim rivayetin devamında, lider seçiminden sonra çıkış amaçlarını, "Allah'ın hükümünü kurtarmak." (لإنقاذ حكم الله) şeklinde belirtmişlerdir.

Hâricîlerin Kûfe'den ayrılışı, yeni bir toplum inşa edebilmelerini sağlamıştır. Kurdukları toplum Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğuna benzemektedir. Bu toplumun dışında bulunup kendine Müslüman diyen herkes aslında potansiyel bir kafirdir ve öldürülmeyi hak etmektedir. Dünyadaki tek İslâm yurdu, şu an için Nehrevan'dır. Nehrevan haricindeki her yer dârülharptir. Abdullah b. Habbâb b. Eret'in öldürülme vakasına bakıldığında bu düşüncenin izleri görülebilmektedir. Dârüİslâm (Nehrevan)'ın dışından, imanının sorgulanması gereken bir şahıs ele geçirilmiştir. Bu şahıs güvenli bölgenin dışından geldiği için kendilerinden olup olmadığı ancak bir sorgulama sonucu ortaya

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/685.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/686.

⁴⁴ İbâzî müellif Kalhâtî de buna vurgu yapmaktadır. Bk. Muhammed b. Said el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, ed. İsmâil Kâşif (Saltanatü Uman Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 2/241.

çıkarılabilir. O gün için sorgulamanın esas soruları Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında düşünülenlerdir. Nitekim iki halife hakkındaki olumlu görüşleri, Abdullah b. Habbâb b. Eret'in hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.

Hâricilerin dârülharp algısı, Muhakkime-i Ûlâ'dan sonra Ezârika'da daha belirgin hale gelmektedir. Muhakkime-i Ûlâ'da halkı zalim, yöneticisi kafir memleketten kurtulma şeklinde dillendirilen dârülharp konusu, Ezârika'da bizzat Nâfî' b. Ezrak'ın ağzından açıkça dile getirilmektedir. Nâfî' diğer Hâricî liderleri cihada çağırıp olumsuz yanıt aldığı anda, onlarla ilişkilerini kestiğini, kestiklerinden yemeyeceklerini dile getirip, yaşadıkları yerlerin dârülküfür olduğunu açıklamıştır.⁴⁵ Muhakkime-i Ûlâ, tahkimi kabul, Hz. Ali'ye itaat etmeleri ve benzeri sebeplerle diğer Müslümanları kafir ilan etmişken Ezârika, bid'atin varlığına rağmen hurûc etmeyen Hâricîleri de kafir saymıştır. Ezârika ile birlikte olmayan, onların hicret ettikleri mekanlara göçmeyen, kamplarına katılmayan herkes kafirdir. Ezârika'nın hakimiyeti altındaki bölgeler hariç her yer küfür diyarı olduğundan, Kur'an'ın korunmalarını emrettiği kitap ehli hariç herkes öldürülebilir, malları yağmalanabilir.⁴⁶

Muhakkime-i Ûlâ, dile getirmemesine rağmen pratikte dârülharp-dârü-lislâm ayrımını uygulamıştır. Allah'ın hükmünü özgürce uygulamak adına çıktıkları yolda hükmün uygulanmadığı yerlerin kendi yurtları gibi, buralarda bulunanların da kendileri gibi olmadığını fark etmiştir. Bu fark edişin neticesinde, içlerinden bazıları, kendileri gibi olmayanların öldürülmeyi hak ettiğini düşünmüş ve bunu uygulamıştır.

İçlerinden bazıları denmesinin sebebi, Muhakkime-i Ûlâ'nın tam olarak bağdaşık bir yapı olmamasıdır. Yani Nehrevan ehlinin bir kısmı herkesin öldürülmesini isterken diğer bir kısım şiddete karşı durmuş olabilir. Yeni bir yapı olmaları da işledikleri şiddet eylemlerinin tamamına mal edilmesini, özellikle isti'râzın onlara toptan isnad edilmesini hatalı bir çıkarım yapmaktadır. Nitekim Nâfî' b. Ezrak ayrılığı başlattıktan sonra Muhakkime-i Ûlâ'nın yolundaki insanlardan oluşan Necedât, Sufriyye, İbâziyye gibi Hâricî grupların isti'râzı uygulamadıkları bilinmektedir. Ezârika ise isti'râz ile anılmaktan

⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/145; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 87; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Dârü't-Türâs, 2007), 92.

⁴⁶ Watt, *Teşekkül Dönemi*, 48.

kurtulamamıştır. Bu çalışmada Muhakkime-i Ūlâ hakkında örneklendirilen öldürme olaylarının isti'râz ile anılması da Ezârika'nın isti'râz uygulamalarının etkisiyledir.

Allah'ın hükmünü uygulamada başarısız olan Hz. Ali'nin aksine gerçek Müslümanlardan oluşan Muhakkime-i Ūlâ, hükmü eksiksiz uygulamaya çalışmış, kendilerince doğru olan Allah'ın hükmünü tartışma konusu olmaktan çıkarmıştır. Oluşturdukları yapının ömrü çok kısa sürdüğünden, uyguladıkları dârüislâm-dârülharp ayrımını dillendirmeye ve sistemleştirmeye vakitleri olmamıştır. Onlardan yirmi yedi yıl sonra, üstelik merkezi otoritenin çok zayıf olduğu bir dönemde hurûc eden Nâfi' b. Ezrak için işler daha kolaydır. Bu rahatlığın izleri, Nâfi' b. Ezrak'ın önce birlikte savaştığı Abdullah b. Zübeyr'den sonra da diğer Hâricilerden ayrılmasında görülebilir.

Diğer Hâricilerden ayrı bir yol çizen Nâfi' b. Ezrak için dârülharp söylemi, öldürmenin yanında, asker kazanma ve Hâricileri yanında tutma adına bir zorunluluktur. Nitekim Nâfi' dârülharp ifadesini, diğer Hârici liderlerin, ayaklanmasına destek vermemesi üzerine dile getirmiştir. Kaadenin⁴⁷ kafir olduğunu, onunla ayaklanmayanın Hâricî de olsa kafir ve buldukları yerin küfür yurdu olduğunu söyleyerek, bölünen topluluktan en büyük payı almaya çalışmıştır. Cihada çıkmayanların buldukları yerlerin küfür yurdu sayılması, buralarda yaşayan kafası karışık Hâricileri tarafını seçmek zorunda bırakacaktır. İkinci planda ise kendileriyle aynı inanç ilkelerini paylaşıyorlar bile dârülharpte yaşadıkları için onları öldürebilecek, mallarını ganimet olarak alabileceklerdir.

Ezârika yıllar boyunca dârülharp kavramının arkasına sığınarak Müslümanlara korku salmış, bulduğunu öldürmüş ve karışıklık çıkararak toplumun huzursuz ve güvensiz yaşamasına neden olmuştur.⁴⁸ Tahkimi kabul edenlerin kafir olması üzerinden başlayan şiddet akımı, dârülharbe bağlantılı olarak devam etmiştir. Cihada iştirak etmeyen ve Ezârika'nın bulunduğu yere hicret etmeyen herkes günahkâr bir kafir olduğundan artık ölçü, kişinin günah işleyip

⁴⁷ Kuûd kökünden oturanlar anlamına gelmektedir. Hâricî olup da kampa katılmayan, hicret yurduna gitmeyen ve savaşa katılmayanlara takılan bir lakap. Bk. Mustafa Öz, "Kaade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/589.

⁴⁸ Yaşattıkları huzursuzluk ile ilgili bir özet için bk. Mehmet Çakırtaş, *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 95-97.

işlemediği değildir. Bundan sonraki ölçü, kişinin Ezârika'nın hakimiyet bölgesinde, diğer bir ifadeyle dârüliislâmda yaşayıp yaşamadığıdır. Dârüliislâmın dışında yaşamak, büyük günah olarak öldürülmek için yeterlidir. Kişi cihat çağrısına uyup Ezârika'ya katılmadığında öldürülmeyi hak etmiştir. Bu nedenle Ezârika, bulduğunu öldürmek anlamına gelen isti'râz ile meşhur olmuştur.

Ezârika dârülharp algısını öyle içselleştirmiştir ki hareketin başlangıç noktasını oluşturan büyük günah konusunda bile yumuşamaya gitmiştir. Ezârika'ya göre İslâm yurdunda yaşayan gerçek Müslümanlar, haksız yere birini öldürmek dışındaki günahları sebebiyle tekfir edilmez. Ezârika ile birlikte olan, dârüliislâmda yaşayan bir kişiyi öldürmek, tekfir edilmeyi ve öldürülmeyi gerekli kılmakta ancak diğer büyük günahları işleyenler günahkâr kabul edilmektedir.⁴⁹ Kişinin Müslüman olup olmadığını ortaya koyan ise Muhakkime-i Ülä dönemindeki gibi Hz. Ali ve Hz. Osman'a bakışı değil, dârülharpte yaşayıp yaşamadığıdır. Belki de bu sebepten önceleri sorgulamak anlamına gelen isti'râz anlam kaymasına uğramış ve bulduğunu öldürmek anlamını kazanmıştır. Çünkü artık sorgulamayı gerektiren durumlar ortadan kalkmıştır. Dârüliislâm ve dârülharp birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Kendine Müslüman diyen insanlar ya cihat çağrısını reddeden, dârülharpte yaşayan kafirlerdir ya da hicret eden ve cihada katılan gerçek Müslümanlardır.

Sonuç

Kur'an'ın emri açıkken buna uymayarak hakemliğin insanlara bırakılması, daha sonra Hâricî adıyla anılacak bir kesim Müslümanın Sıffîn Savaşı sonucunda varılan anlaşmaya karşı çıkmasına neden olmuştur. Buldukları toplumu terk edecek kadar hakemliğe nefret duyan Hâricîlerin bir kısmı, tahkimi kabul edenin de kabul edeni sevenin de kafir olduğunu varsaymış ve kanlarını dökmekte beis görmemiştir. Yeni kurulan Hâricî topluluk, henüz safların netleşmediği ortamda, kanını dökeceği kişileri yukarıdaki ölçüye göre belirlemiştir. Belirlemeyi hızlı bir sorgulama ile gerçekleştiren öldürme eğilimli birlikler, tahkime karşı olmadıkları ortaya çıkanları, kim olduklarına bakmadan öldürmüştür.

⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 7/153.

Tamamı aynı fikirde olmasa da bazılarının döktüğü kan, ilk Hâricilerin topluca cezalandırılmasına neden olmuştur. Henüz kuruluş aşamasında, Hz. Ali tarafından yok edilseler de içlerinde bir kesimin taşıdığı kan dökme zihniyeti yaşamaya devam etmiş ve ilk merkezi otorite zafiyetinde tekrar sahne almıştır. Ezârika adıyla ortaya çıkan yeni isti'râzcılar, öncülerinden farklı olarak ölçülerini değiştirmiştir. Hâricî olsa bile Ezârika'ya katılmayanları Müslüman kabul etmeyen bu grup, öldürmek için sorgulamaya bile ihtiyaç duymamıştır. Kendi yaşadığı toprakları dârülislâm, diğer Müslümanların yaşadığı bütün İslâm diyarını dârülharp kabul eden Ezârika, dârülharpte bulunan herhangi bir insanın, kim olursa olsun ölümü hak ettiğini varsaymış ve bulduğunu öldürmekle meşhur olmuştur. Ezârika'nın katliamlarından sonra isti'râz, sorgulama anlamını kaybetmiş ve onların yaptığı gibi bulduğunu öldürmek anlamına evrilmiştir.

Hâricilerin, gayri müslimlere dokunmayarak Müslümanları öldürmesinde Müslümanların yaşadıkları toprakları dârülharp kabul etmelerinin etkili olduğunu savunan çalışma, bunu İslâm'ın erken dönemlerindeki ilk karışıklar üzerinden örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Buna karşılık ne Müslümanların Müslümanları öldürmesiyle sonuçlanan kana susamış zihniyet o dönemle sınırlı kalmamış, günümüze kadar devam etmiştir. Özellikle IŞİD gibi selefi/hâricî zihniyetli örgütlerin Ezârika'nınkine benzer öldürme olaylarını uyguladıkları bilinmektedir. Bu açıdan çağdaş dönemdeki Müslümanlara yönelik öldürme uygulamalarının Ezârika'nın uygulamalarıyla kıyaslanması üzerine yapılacak çalışmalar, konuyu tamamlayıcı mahiyette olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Fezâilü's-sahâbe*. thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Anonim. *Mu'cemü'l-vasît*. Kâhire: Mecme'ü'l-Lugati'l-Arabiyya, 1972.
- Arangül, Muammer. "Fıkıh Literatüründe Klasik Ülke Terminolojisi ve Güncel Değeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (31 Ağustos 2017), 7-34.

- Atalay, Hakan. "İlk Hâricilerde (Muhakkime-i Ülä) Tahkim – Tekfir İlişkisi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (30 Aralık 2022), 947-976. <https://doi.org/10.14395/hid.1145850>
- Avcu, Ali. "Dâr Al-Hijra İn Khârijî and Ismâ'îli Thought". *İlahiyat Studies* 2/2 (Summer/Fall 2011), 169-187. <https://doi.org/10.12730/13091719.2011.22.36>
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kahire: Dârü't-Türâs, 2007.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkelî. 13 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1997.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâhu tâci'l-lüga ve sihâhi'l-Arabîyye*. thk. Ahmed b. Abdülgaffûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm Li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emeviler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Dalkıran, Sayın. "Hâricilerin 'el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (17 Şubat 2010).
- Ebû İbrâhîm el-Fârâbî. *Mu'cemu dîvânî'l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Kâhire: Müessesetu Dâri'ş-Şa'b, 2003.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Mansure: Dârü'l-Farûk, 2021.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 2001.
- Fezârî, Ebû İshâk. *es-Siyer li Ebî İshâk el-Fezârî*. thk. Farûk Hammâde. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- İzutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2018.

- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn. *el-'İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz. 13 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida' İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida' İsmâil b. Ömer. *Câmi'ü'l-mesânîd ve's-sünen*. thk. Abdülmelik b. Abdullah ed-Dehîş. Beyrut: Dâru Huder, 1998.
- İbn Mâce. "Sünenu İbn Mâce". *Mevsû'atü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-sitte*. nşr. Sâlih b. Abdilazîz b. Muhammed b. İbrâhîm Âlü'ş-Şeyh. Riyad: Dârü's-Selâm, 4. Basım, 2008.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Kalhâtî, Muhammed b. Said el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyân*. ed. İsmâil Kâşif. 3 Cilt. Saltanatü Uman Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980.
- Khudhyer, Leith Mzahim. "Mefhûmü'l-istî'râz (el-Katlü'l-îdeoloji) 'inde'l-Havârici'l-mütekaddimîn". *Mecelletü'l-Hukûk ve'l-'ulûmi's-Siyasiyye* 14 (2017), 148-168.
- Mennûn, Îsâ. "Hükmü'l-mürted fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye". *Mecelletü'l-Ezher* 27 (1955 1375), 884-892.
- Ölmez, Sadi. "Hâricîliğin Ortaya Çıkışı ve İbâzî Anlayışında Hâricîlik Yorumu". *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (31 Aralık 2022), 93-118. <https://doi.org/10.54893/vanid.1189272>

- Önkal, Ahmet. "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme". *İstem* 2 (2003), 33-68.
- Öz, Mustafa. "İsti'râz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/374, 2001.
- Öz, Mustafa. "Kaade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/589. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdemir, Ahmet. "Fıkıh Mezheplerinin Dârü'l-Harb ile İlişkilerde Savaşı Esas Almalarının Sebepleri ve Günümüz Açısından Tahlili". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (01 Mart 2013), 113-134.
- Özel, Ahmet. *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm, Dârulharb*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Pellat, Ch. "İsti'râd". *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*. Brill, 24 Nisan 2012. https://referenceworks.brill.com/doi/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3691
- Sâlim b. Zekvân. *es-Sîre*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Şâtıbî, İbrahîm b. Mûsa. *el-İ'tisâm*. thk. Süleym b. 'iyd el-Hilâlî. Suudi Arabistan: Dâru İbn Affân, 1992.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ahmed Fehmî Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'i-İlmiyye, 9. Basım, 2013.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1967.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2015